

İKİ MASALDA VAN AĞZININ GENEL SES ÖZELLİKLERİ-I

Funda KARA*

Özet

Bu makalede Ahmet Caferoğlu tarafından 1948 yılında, biri Van'da diğeri Edremit'te (Van) derlenen iki masalın ses bilgisi incelemeleri yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Van, Van ağızı, Ses Bilgisi, Ahmet Caferoğlu

Abstract

This essay analyzes in terms of phonetics, (sound harmony and sound issues), to tales which were separately gathered in Van and Edremit (Van) by Ahmet Caferoğlu in 1948.

Keywords: Van, The Dialect of Van, Phonetics, Ahmet Caferoğlu

Ağız araştırmaları, bilim ve teknolojideki gelişmelerin bir sonucu olarak gittikçe azalmaktadır. Basın yayın organlarının hemen hemen her eve girmesi, okuryazarlık oranlarının artması gibi durumlar ağız araştırmaları için metinlerin sağlıklı bir şekilde derlenmesini engellemektedir. Oysa ağız araştırma ve incelemeleri, Türkçenin gelişme ve değişme evrelerini tespit edebilmek, zenginliğini ortaya çıkarabilmek, kelime dağarcığını koruyabilmek, lehçeler arasında karşılaştırma yapabilmek vs. için son derece önemlidir. Bu amaçlar doğrultusunda Anadolu'nun birçok bölgesi için kapsamlı ağız araştırmaları yapılmışken, ne yazık ki Van yöresiyle ilgili ağız çalışmaları yok denecek ka-

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi

dar azdır¹. Prof. Dr. Hamza Zülfikar'ın 1968, 1970 ve 1973 yıllarında *Bitlis* ve *Ahlat* yöresinden derlenen malzemelerle, Van Gölü çevresi ağzlarının ses özelliklerini kısaca değerlendirdiği makale² bu çalışmalardan biridir.

Başka bir eser de Ahmet Caferoğlu'nun "Anadolu İlleri Ağzlarından Derlemeler"³ adlı kitabıdır. Bitlis, Muş, Karaköse, Eskişehir, Bolu ve Zonguldak illeri ağzlarından metinlerin yer aldığı bu kitapta, Van yöresinden de 1948 yılında derlenen türkü, dua, tekerleme, bilmece, ninni ve masallar⁴ bulunmaktadır. Van ağzı özelliklerini taşıyan ve bu makalenin de malzemesini oluşturan söz konusu masallar iki tanedir. Ses uyumları, ses olayları ve şekil özellikleri⁵ açısından incelemeye tabi tutulan bu masallardan biri Van merkez⁶, diğeri de Edremit'te⁷ derlenmiştir.

1. Ses uyumları

1.1. Ünlü uyumları

1.1.1. Kalınlık-incelik uyumu

"*Türkçenin temel niteliklerinden en güçlüsü ünlü uyumudur. Dilimize özgü olan bu dizge, yalnız Batı Türkçesinde değil; Ural-Altay dillerinde de egemendir ve ilerleyici bir düzendedir*".⁸ "Büyük sesli uyumu" da denilen bu uyumda, Türkçe bir kelimenin ya da ona bağlı eklerin bütün sesli harflerinin kalın veya ince olması gerekir.⁹ İncelenen masallarda kalınlık-incelik uyumuna % 69 oranında uyulmuştur¹⁰. Bu kelimelerden bazıları şunlardır: *adamam, aklamaga, alıp, altında, anamız, aşağıda, babasının, barmagınnan, bekledim, bilmesin, birbillerine, bulasız, cebindekini, çevirdiler, degilem, dekgede, deli, delidir, deligine, ederlermiş, evinnen, garşısında, geçerken, gocam, görende, gözünü, guyunun, içindeki, kirlenmiş, mindiler, nöbetçisen, onnarın, ötekine,*

¹ Van ili ağız çalışmaları için bk. Tuncer Gülensoy, Ercan Alkaya, *Türkiye Türkçesi Ağzları Bibliyografyası*, 2. bs., Akçağ Yay., Ankara, 2003, s. 220; Tuncer Gülensoy, *Anadolu ve Rumeli Ağzları Bibliyografyası* (Anadolu-Kıbrıs-Suriye-İrak-Bulgaristan-Yunanistan-Yugoslavya ve Romanya Türk Ağzları), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1981, s. 143.

² Hamza Zülfikar, "Van Gölü Çevresi Ağzlarının Özellikleri", *Ömer Asım Aksoy Armağanı*, 1978, s. 297-317.

³ Ahmet Caferoğlu, *Anadolu İlleri Ağzlarından Derlemeler Van, Bitlis, Muş, Karaköse, Eskişehir, Bolu ve Zonguldak İlleri Ağzları*, TDK Yay., Ankara, 1995.

⁴ Anadolu'da masal kavramına karşılık olarak "*mesel, matal, hikâye, hekâ, heka, hikâ, hekaya, nağil, hekat, hekiya*" kelimelerinin de kullanıldığı tespit edilmiştir. (Bk. Saim Sakaoğlu, *Masal Araştırmaları*, Akçağ Yay., Ankara, 1999, s. 4.; a. mlf. *Gümüştane ve Bayburt Masalları*, Akçağ Yay., Ankara, 2002, s. 6-7.)

⁵ Bu masalların şekil özellikleri üzerinde çalıştığımız başka bir makalede incelenecektir.

⁶ bk. Caferoğlu, *age.*, s. 3-9.

⁷ bk. Caferoğlu, *age.*, s. 26-32.

⁸ Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi*, Ayraç Yay., Ankara, 2001, s. 66.

⁹ M. Kaya Bilgegil, *Türkçe Dilbilgisi*, 3. bs, Dergâh Yay., İstanbul, 1984, s. 303.

¹⁰ Her iki masalda toplam 1534 kelime geçmektedir. Bunlardan 95 tanesi (*ah, al, at, az, bag, bah, baş, dur, düş, get, gül, gırh, git, sen, siz, sol, sor, şey, üz, var, vay, yap, yer, yol* vs.) tek heceden oluştuğu için istatistik çalışmalarına dâhil edilmemiştir. Dolayısıyla oranlamaların yapıldığı kelime sayısı 1439'dur. Yukarıdaki sayısal veride, küçük ünlü uyumu ile kelimelerin geçiş sıklığı da dikkate alınmamıştır (Meselâ 'başına' kelimesi 18, 'bağdı' kelimesi ise 15 kez geçmesine rağmen sıralamada 'bir' kelime olarak değerlendirilmişlerdir). Büyük sesli uyumuna uyan kelime sayısı 986, uymayan ise 453'tür.

rahatlansın, sennendir, şeklinde, terefinnen, tezedden, uşahlarımdır, üklediler, vaporlarımız, yaparam, yerlerine, yıldırım, yisinner, zincirnen vs.

Yabancı dillerden girip Türkçenin ses yapısına göre şekil değiştiren kelimeler (*alama* (âleme), *kafdarlar*, *pâşaham*, *saḥapsız*, *seḥetde* (saatte), *zehmette* vs.) de bu oranın içindedir.

Ölçünlü Türkiye Türkçesi[ÖTT]nde büyük sesli uyumu kurallarına uymayan ekler¹¹ (-yor, -ken, -ki, +leyin, +imtırak, +daş) olarak gösterilenlerden +*leyin* ve -*yor* eklerinin de Van ağızında uyuma girdiği tespit edilmiştir: *yürümîdiler*¹² (*yürümüyorlardı*), *öldürîsen* (*öldürüyorsun*), *sabbalayın ge.* (*sabahleyin gel*).

Ancak, masallarda Arapça ve Farsçanın etkisi (*defa*, *hızmatkarlarına*, *hikayati*, *hazne*, *merhametinize*, *tikanına* (*dükkânına*), *perişan*, *serencami*, *suretde*, *vükela* vs.) ve ünlü-ünsüz benzeşmesi gibi bazı sebeplerle bu uyum dışında kalan kelimeler¹³ % 31’lik bir orana tekabül etmektedir.

Ön damak seslerinin (c, g, l, n, r gibi) ince, art damak seslerinin (ḥ gibi) kalın vokal tercih etmeleri, söz konusu ağızda bazı kelimelerin kalınlık-incelik bakımından uyumsuz olmalarına zemin hazırlamıştır: *gılici* (*kılıcı*), *balıḥcılar* (*balıkçılar*), *hakgidir* (*hakkıdır*), *aguli* (*ağulu-ağılı / zehirli*), *guvatli* (*kuvvetli*), *ogluni* (*oğlunu*), *hızmetkarını* (*hizmetkârını*), *dışari*¹⁴, *gözelliḥda* (*güzellikte*), *getmaḥ* (*gitmek*), *diyacaḥlar* (*diyecekler*), *gidah* (*gidelim*)...

Diğer birçok Anadolu ağızında¹⁵ olduğu gibi Van ağızında da büyük sesli uyumu, özellikle, tek şekilli şu ekler bakımından pek sağlam değildir:

¹¹ Bk. Jean Deny, *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları (Türkiye Türkçesi)*, (Çev. Oytun Şahin), TDK Yay., Ankara, 1995, s. 52; Fuat Bozkurt, *Türkiye Türkçesi Türkçe Öğretiminde Yeni Bir Yöntem*, Kapı Yay., İstanbul, 2004, s. 120; Oya Adalı, *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*, 2. bs, Papatya Yay., İstanbul, 2004, s. 18.

¹² Şimdiki zaman ekinin çok değişik biçimlerde (-yorur, -yoru, -yar, -yır, -ya, -yı, -yo, -yu, -or, -ur, -uy, -ıy, bunların ince sıradan olanları, -oru, -o-u, -ü, -a, -e, -ı, -i, -y) kullanılması (Bu konuda bk. Vahit Türk, “*Türkçede Şimdiki Zaman Kavramı, Çekimleri ve Ekleri*”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1996, TDK Yay., Ankara, 1999, s. 336.; Kâmile İmer, “*Türkçe’nin Ağızlarının Sınıflandırılmasında Temel Alınan Ölçütler*”, *Türkçe’nin Ağızları Çalıştay Bildirileri*, Haz. A. Sumru Özsoy-Eser E. Taylan, Boğaziçi Ü. Yay., İstanbul, 2000, s. 12-13.), bu ekin, ÖTT’de olmasa dahi, pek çok Anadolu ağızında ekleşme sürecine gittiğini düşündürmektedir. (bk. Zeynep Korkmaz, *Nevşehir ve Yöresi Ağızları I. Cilt Ses Bilgisi*, 2. bs, Ankara Ü. DTCF Yay., Ankara, 1977, s. 46; Tuncer Gülensoy, *Kütahya ve Yöresi Ağızları (İnceleme, Metinler, Sözlük)*, TDK Yay., Ankara, 1988, s. 32.; Tuncer Gülensoy, “*Anadolu ağızlarında Şimdiki Zaman Eki*”, *Türk Kültürü Araştırmaları (İbrahim Kafesoğlu Armağanı)*, Ankara, 1985, s. 284.; Muhsine Börekçi, *Risâle-i Tevhîd (İnceleme-Metin-Dizin)*, Akçağ Yay., Ankara, 2003, s. 32.) Şimdiki zaman ekinde Azeri Türkçesinin de etkileri görülmektedir. (Bk. Tuncer Gülensoy- Ahmet Buran, *Elazığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler I*, TDK Yay., Ankara, 1994, s. 30.; Claus Schönig, “*Turkish Features of Common Turkic Interest*”, *Türkçe’nin Ağızları Çalıştay Bildirileri*, Haz. A. Sumru Özsoy-Eser E. Taylan, Boğaziçi Ü. Yay., İstanbul, 2000, s. 89.; Muharrem Ergin, *Azeri Türkçesi*, 2. bs, Ebru Yay., İstanbul, 1981, s. 144-145.; Efrasiyap Gemalmaz, *Çağdaş Azeri Türkçesi Metinleri Antolojisi*, Atatürk Ü. FEF Yay., Erzurum, 1986, s. L.II.

¹³ Metinlerde geçen “babası, çarşıya, aldı, alım, Mirza, gapinin” kelimelerinin kalınlık-incelik kuralına uyan şekilleri de mevcuttur: “babası, çarşıya, aldı, alım, Mirze, gapinin”

¹⁴ Bk. Mukim Sağır, *Erzincan ve Yöresi Ağızları İnceleme-Metin-Sözlük*, TDK Yay., Ankara, 1995, s. 39.

¹⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Gürer Gülsevin, *Uşak İli Ağızları (Dil Özellikleri-Metinler-Sözlük)*, TDK Yay., Ankara, 2002, s. 23.; Emin Kalay, *Edirne İli Ağızları İnceleme Metin*, TDK Yay., Ankara 1998, s. 24.; M. Emin Eren, Zonguldak-Bartın-Karabük İller Ağızları, TDK Yay., Ankara, 1997, s. 26.; Mehmet Aydın, *Aybastı Ağızı (İnceleme-Metin-Sözlük)*, TDK Yay., Ankara, 2002, s. 18; SAĞIR, *age*, s. 37 vd.; Münir Erten, *Diyarbakır Ağızı İnceleme Metinler Sözlük*, TDK Yay., Ankara, 1994, s. 21. vd.

-Şimdiki zaman ekinde: *baħi, baħirler, çağri, çıħari, çıħi, galdıri, goni, olir, olmiyir, oturiler, saħlilar, sorilar, uçuriler, yapı, yatılar, yatisiz...*

-Gelecek zaman ekinde: “Gelecek zaman eki, ek sonundaki k ünsüzünün yanındaki ünlüleri kalınlaştırma etkisi dolayısıyla hep kalın olarak kullanılır.”¹⁶ *yiyeceħ, beklıyacagam, gideceħlar, gitmiyacagam, öldürecagam, söyleyeca-gam...*

-Görülen geçmiş zaman ekinde: *magrullandi, oturdiler, sardi, tanıdi, uçurt-di, vurdurdi, yapırdı, yatdılar, yıħadi...*

-Öğrenilen geçmiş zaman ekinde: *galmiş, olmişlar, oturmişler, vurmış...*

-Yükleme hâlinde: *adami, babami, çocugi, ganadımızı, guşı, lambayi, og-luni, onnari, patşahi, sandıgi, sarayi, serencami, tapdıgını, torpagi, uşagi...*

-Tamlama eklerinde: *babasidir, çamaşurlarımız, çamaşurlarını, geldigimi, garim, giyafeti, manasi, ogli, uşahlari, yarisi, yoli, yuhusi...*

-Soru ekinde: *yıħarmisin*

-Mastar¹⁷ ekinde: *beklemaga, getmah, gezmaga, öldürmagi, söndürmagi-ni...*

-Ek fiilin hikâyesinde, rivayetinde: *patşahidi, vardi, yoħdi, uçururlarmış, varmış...*

-Diğer eklerde: *arħasındaki, birbirina, bunnarin, gezaħ, gidah, güzelliħda, guvatli, tutarken, yanındaki, salim (salayım), olmiyir, minah (binelim), geşdi-ği...*

1.1.2. Düzlük-yuvarlaklık uyumu

“Türkçe kökenli sözcüklerde, düz ünlülerden sonra düz ünlüler; yuvarlak ünlülerden sonra, dar-yuvarlak ya da düz-geniş ünlüler gelebilir (labial harmony)... Türkçe kökenli bütün kök/gövde ya da çekimli sözcükler bu kurala uyar.”¹⁸ Diğer adı küçük ünlü uyumu olan bu kurala, masalarda % 92 oranında uyulmuştur¹⁹. Bu sonuca istinaden, küçük sesli uyumunun büyük sesli uyumuna göre kendini daha kuvvetli bir şekilde hissettirdiği söylenebilir. Ancak bu oranlamada büyük sesli uyumuna girmeyen kelimeler de yer almaktadır. Her iki uyum dikkate alındığı takdirde 1439 kelimedenden % 65’inde²⁰ ünlü uyumunun korunduğu görülmektedir. Bunlardan bazıları şunlardır: *adamın, aghıya,*

¹⁶ Zeynep Korkmaz, “Anadolu Ağızlarının Etimik Yapı İle İlişkisi Sorunu”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1971*, TDK Yay., Ankara, 1989, s. 30.

¹⁷ Bk. Urfalı Kemal Edip, *Urfa Ağzı*, 2. bs, TDK Yay., Ankara, 1991, s. 19.

¹⁸ Süter Eker, *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yay., Ankara, 2002, s. 207-208.

¹⁹ Bu orana tek heceden oluşan 95 kelime (bk. 10. dipnot) dâhil edilmemiştir.

²⁰ Büyük sesli uyumuna uyan kelimelerden 930’u küçük sesli uyumuna da uymaktadır.

annasın, barmagınnan, bekledim, bekliyek, biraşdılar, birbillerine, boynuma, bulasız, bükük, cebindeki, çarşıda, çarşıya, çevirdiler, çiharsa, çoşdan, çöreknen, dagının, deliginnen, diyerek, durdular, düzeli, elbise, eşidine, gaddinara, garşılarna, geldigini, gitmedi, gorşusunnan, gorşutdum, gönderdi, gördüm, görmedi, götürsem, gözümün, gucagina, güvercin, hardadırlar, heznemin, hörmet, içeri, isterem, kendilerine, köşesinde, benimdir, nöbetindeydi, onnarın, ölsünner, patşahım, rahatlınsın, rehet, sarayına, sevinerek, söylediği, sürülerimiz, şükürler, talaşasinnan, terefine, torpaş, tökdüler, uşagının, üreginin, verdigine, yangınıynan, yolculuş, yuhardadılar, zehmete, zincirnen...

Masallarda düzlük-yuvarlaklık uyumu olmayan 120 kelime (% 8) tespit edilmiştir. Bunlardan 56'sı kalınlık-incelik açısından uyumlu, 64'ü uyumsuzdur.

Düz ünlülü olarak kullanılan ekler (tamlanan²¹ ve yükleme hâli, sıfat-fiil eki, şimdiki zaman eki ile öğrenilen ve görülen geçmiş zaman ekinin üçüncü teklik ve çokluk şahıs çekimleri) dudak uyumu dışındadır: *öbürü, [onun] iki gözi, uşahların yuhusi, köprüsi; özüni, bütünini, oni; sorulduğu; bülmî, uçurîler, görünü; vurmuş, körmüş; döndi, götürdi, goşdilar...* Ayrıca 'y' sesinin etkisiyle daralan birinci teklik şahıs istek eki ile bazı yapım ekleri²² de uyumu bozan yapılarıdır: *götürim, bülüm, çünkü, çiftci, öli, aguli...*

Söz konusu uyum dışındaki diğer kelimeler ise yabancı kökenlidir²³: *çamaşur*²⁴, *İstanbul, marangoz, memnun, tesadüfe, vaporlarımız, yahut ...*

Bu kullanımlarla beraber, masallarda kaynak şahısların, ÖTT'den etkilenerek ağızdan uzaklaştıkları ve kelimelerde dudak uyumuna dikkat ettikleri de görülmektedir: *devrüki günü-devriki günü, öli cendegi-ölü cendegi, suyu, bülüm-bilim (bileyim), çiftci-çufcü (çiftçi)...*

1.2. Ünsüz uyumu

*“Bir sözcükteki ünsüzler arasında görülen benzeşme olayına ünsüz uyumu denir... Titreşimsiz /ç/, /f/, /h/, /k/, /p/, /s/, /ş/, /t/ ünsüzlerinden biriyle biten bir sözcüğe titreşimli /c/, /d/, /g/ ünsüzlerinden biriyle başlayan bir ek getirilirse, bu ünsüzler /ç/, /t/, /k/ seslerine dönüşür.”*²⁵ İncelenen bütüncede bu seslerin

²¹ Bu ekle ilgili olarak bk. Talat Tekin, “Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine”, *Makaleler 1*, (Yayıma haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir), Ankara, 2003, s. 131-138.; Efrasiyap Gemalmaz, *Türkçede İsim Tamlamalarının Derin Yapısı*, Atatürk Ü. Türkiyat Araş. Ens. Dergisi, Sayı 4'den ayrı basım, Erzurum, 1996.

²² Bernt Brendemoen, “Trabzon Ağızlarındaki Ünlü Uyumu ve Yöntemsel Açından Düşündürdükleri”, *Türkçe'nin Ağzları Çalıştay Bildirileri*, Haz. A. Sumru Özsoy-Eser E. Taylan, Boğaziçi Ü. Yay., İstanbul, 2000, s. 36.

²³ ‘Yağmur’ kelimesi de küçük sesli uyumuna uymaz; ancak bu kelime Türkçedir. m sesinin etkisiyle ileriye doğru benzeşme sonucu yuvarlak ünlüye geçilmiştir. (Bk. Ömer Demircan, *Türkçenin Ses Dizimi*, DER Yay., İstanbul, 2001, s. 82.)

²⁴ Bu kelime Van ağzında ÖTT'ye göre aslına daha uygun olarak kullanılmıştır. (Bk. câme-şur: Farsça giysi yıkayan. Bk. Sevan Nişanyan, *Elifin Öküzü Ya Da Sürprizler Kitabı*, 4. bs, Adam Yay., İstanbul, 2004, s. 45.; Hayati Develi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar*, TDK Yay., Ankara, 1995, s. 32.)

²⁵ Nurettin Koç, *Yeni Dilbilgisi*, İnkılâp Yay., 3. bs, İstanbul, 1996, s. 607.

yan yana kullanıldığı 37 kelimeye²⁶ tesadüf edilmiştir. Kimileri Türkçe asıllı olmayan (*ağşam*²⁷, *hesteleni*, *ehtiyar*, *Suphan*, *bağça*, *mahsat*, *hızmatkarlarına*, *heftedir*²⁸, *İstanbul*, *Paşah*) bu kelimelerden beşinde son sesler uyumludur: *çüft+ci*, *dost+um*, *heps*, *üstünde*, *zaft*.

Ekleşme seviyesinde ünsüz uyumu şu örneklerde görülmektedir: *bağsın*, *balıhçılar*, *çeksem*, *etmişse*, *gençsen*, *gitsin*, *gösterdi*, *hepsini*, *nöbetçisen*, *sahapsız*, *vereceksen*, *yapacağsan*, *yaptın*, *yavaşça*, *yazılıhsan*, *yimayacağsan*.

Ses düşmesi, yer değiştirme ve ses ikizleşmesi sonucu bir araya gelen sesler de ‘kş’, ‘ht’ ile ‘pp’dir: *ikşer*, *mehtimi*, *heppisi*.

Kelimenin gövdesindeki benzeşmeye *isterem*, *şüphe* kelimeleri örnek olarak verilebilir.

Bütüncede²⁹ titreşimli (ötümlü / tonlu) ünsüz uyumunun³⁰ titreşimsiz (ötümsüz / tonsuz) uyumuna nazaran daha yaygın olduğu rahatlıkla söylenebilir: *yapabilir+sen*, *hızmatkar+larına*, *utan-madınız mi*, *saray+da*, *gel-di*, *yapacağ+-san*, *uçur-duğ*, *gaş gün+dür...*

Masallarda, titreşimli “d” sesiyle başlayan eklerin, titreşimsiz seslerle biten kelimelere ulansa dahi değişmemesi, Van ağzıyla ilgili önemli özelliklerdendir: *yap-dı+nız*³¹, *devam et-diler*, *tap-dıg+ını*, *sehet+de* (saatte), *cebri suret+de*, *bulut+dan*, *geş+dik+den sora*, *birah-dilar*, *yap-dır-di...*

1.3. Ünlü-ünsüz uyumu

“Bu uyum vokallerin hepsi ile, konsonantların ise bazıları ile ilgilidir. Türkçede vokallerle ancak bir uyum çerçevesi içinde bir araya gelen konsonantlar ön ve arka olarak karşılıkları bulunan damak konsonantları ile ince ve kalın l’dir... Türkçe kelimelerde k, g, ğ (yumuşak g), ince l ile ancak e, i, ö, ü vokalleri; k, ğ, ğ (ğ), kalın l ile de ancak a, ı, o, u vokalleri bir arada bulunabilirler. Kalın vokallerle bir arada bulunabilen konsonantlara h’yı da katmak lâzımdır.”³²

²⁶ Bu kelimelerden farklı çekim eki alanlar sayıma dâhil edilmemiştir (*sağsının*, *sağsi*, *sağsiyinen* kelimelerinden sadece birinin sayılması gibi).

²⁷ Bk. Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 2. bs, Ankara, 1999, s. 6.; Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Cilt 1 A-E, Simurg Yay., İstanbul-Wien, 2002, s. 120.

²⁸ Bu kelime Farsçadır. Bk. *Türkçe Sözlük*, 10. bs., TDK Yay, Ankara, 2005, s. 828.

²⁹ Kelimenin açıklaması için bk. Berke Vardar yönetiminde, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. bs, abc Yay., İstanbul, 1998, s. 56.

³⁰ Ünsüz uyumu için bk. Ahmet Topaloğlu, *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ötüken Yay., İstanbul, 1989, s. 152.; A. Sumru Özsoy, *Türkçe’nin Yapısı-1 Sesbilim*, Boğaziçi Ü. Yay., İstanbul, 2004, s.117 vd.

³¹ Van ağzında tonsuz patlayıcı ünsüzler (p, ç, t, k) ile biten kelimelere, tonlu patlayıcı ünsüz (d gibi) ile başlayan eklerin gelmesi, ton ayrıklaşmasına sebep olmuştur.

³² Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, 14. bs, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1986, s. 74-75.

Bütüncede bu uyum sağlam bir şekilde kendini gösterir³³: *başga, barmağının, dağının, guliç, goluna, guvvetlisen, bazarlıh, çahdilar, yihadah, cendeği, geldiğini, güvercin, bükük, çekebilir, diyerek, ikinci, getmekte, kimseye, köprüsi...*

2. Ses olayları

2.1. Benzeşme

Benzeşme, Van ağzında oldukça sık rastlanan bir ses olayıdır. Hem ilerleyici hem de gerileyici benzeşme örneklerini masallardan yola çıkarak şu şekilde göstermek mümkündür:

2.1.1. Ünlü benzeşmeleri

2.1.1.1. İlerleyici ünlü benzeşmesi

Masalarda kalınlık-incelik açısından benzerlik gösteren kelimeler şunlardır: *mezerin (mezarın), bahça (bahçe), sahabi (sahibi); hallar (haller), habar (haber), dahil (dâhil), alam (âlem), sabbalayın (sabahleyin)*.³⁴

Müsafir ile *bülim* kelimelerinde ise, dudak sesleri *m* ve *b*, yanlarındaki düz sesi yuvarlaklaştırmıştır.

2.1.1.2. Gerileyici ünlü benzeşmesi

Masallardaki gerileyici ünlü benzeşmesinin örnekleri de azımsanmayacak kadar çoktur. Bu benzeşme sayesinde büyük ünlü uyumuna da sokulan kelimelerden bazıları şunlardır: *tene (tane), heber (haber), zehmet (zahmet), esger (asker), hezne (hazine), talaşa (telaşe)*³⁵, *teze (taze), heps edin (hapsedin), gehveci (kahveci), hesretti (hasretti)*.

Ayrıca *çüftçi*³⁶ kelimesindeki diş-dudak sessizi *f*, kendinden önceki düz sesi yuvarlaklaştırmıştır.

2.1.2. Ünsüz benzeşmeleri³⁷

³³ Derlenen iki masalda çevriyazı alfabesine genel olarak uyulmasına rağmen istisnai örneklerle de karşılaşmıştır. Meselâ, ön damak ünsüzü *g*, çoğu kere *ğ* harfiyle (*ğeb* I/7/0 (Birinci masal / Yedinci sayfa / Önceki paragrafın devamı), bazen ‘*g*’ ile (*geli* I/8/1 (Birinci masal / Sekizinci sayfa / Birinci paragraf)); art damak ünsüzü *g* de ‘*g*’ veya ‘*ğ*’ (*gardaş* I/8/11, *guş* II/30/1; *oğlı* I/3/1) ile gösterilmiştir. Diğer bazı kelimelerin işaretlenmesinde de istikrarsızlıklar tespit edilmiştir: *altun* III/28/14, *ältuna* II/28/13; *pâtşahım* III/26/5, *patşahım* III/26/75; *Mehmet* I/6/5, *Mehmedi* I/6/6 vs. Çevriyazı ile ilgili olarak bk. Ahmet Bican Ercilasun, “Ağız Araştırmalarında Kullanılacak Transkripsiyon İşaretleri”, *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni*, Ankara, 1999, s. 43-48.; Ahad Üstüner, *Anadolu ağızlarında Sıfat-fiil Ekleri*, TDK Yay., Ankara, 2000, s. XVII-XVIII.

³⁴ Bunların aksine, “*gardaşına*” [karında eş>karındaş>kardaş (gardaş)>kardeş] kelimesinde eski biçim muhafaza edilmiştir.

³⁵ Bu kelimedede hem ilerleyici hem de gerileyici benzeşme söz konusudur.

³⁶ Metinlerde bu kelime bir kez *çufcü* şeklinde kullanılmıştır. Van ağzında /+ci/ isimden isim yapım eki hep düz şekliyle kullanıldığından, *çufcü* kelimesinde bir dil sürçmesi ihtimali yüksektir.

³⁷ Metinlerde sebebi tam olarak anlaşılabilen benzeşmeler de vardır. Örneğin dişeti ünsüzü *s*, dişeti-öndamak sesi *ş*’ye (*herkeş*), geniz sesi *n*, yarı ünlü gırtlak sesi *h*’ye (*ehilti* (inilti)) ve dişeti sesi *n*, çift dudak sesi *m*’ye (*çümkü*) veya tam tersi *m*, *n*’ye (*hindi* (*amti*’dan)) dönüşmüştür.

Ünsüz benzeşmesi, bir ünsüzün kendinden önce (gerileyici) veya sonra (ilerleyici) bir ünsüze tesir ederek onu kendisine benzeştirmesidir.³⁸ Görevli ses, diğerini tamamen kendisine benzeştirmişse *tam*, kendi özelliklerine yaklaştırmışsa *yarım* benzeşmeden söz edilir.

2.1.2.1. Genizlileşme

Van ağzında genizlileşen ünsüzler ön damak sesi **l** ve diş ünsüzü **d**'dir.

l > n: Son sesinde **n** ünsüzü bulduran kelimelere **l** ünsüzüyle başlayan ekler getirildiğinde **l** ünsüzü ilerleyici benzeşmeye uğrayarak genizlileşir ve **n**'ye dönüşür: *onnar*(onlar), *bunnar* (bunlar), *gadinnan* (kadınlar), *heyvannar* (hayvanlar), *yisinner* (yesinler), *dinne* (dinle), *annamî* (anlamıyor), *anniyamadi* (anlıyamadı)...

Bu benzerlik bazen kelime içinde de yapılır: *garannıh* (karanlık)

“*ile+n biçimi gerileyici benzeşmeyle inAn* olduktan sonra, kök sesi olan *i*'yi düşürmekte ve ek *+nAn* şeklinde ortaya çıkmaktadır.”³⁹ *elinnen* (elinle), *gılınnan* (kılıyla)...

d > n: Van ağzı metinlerinde, Türkiye Türkçesi aydın konuşmasındaki /+DAN/ eki **n** ünsüzünden sonra kullanıldığında, ekin ilk ünsüzü, tam ve ilerleyici benzeşmeye uğrar: *onnan sora* (ondan sonra), *evinnen* (evinden) *çihdi*, *erkennen* (erkenden), *agzınnan çoħ su aħdi*, *her bir iş sennendir*, *siyah atın guyrugunnan* (kuyruğundan) *bi gıl alıp getirî*...

2.1.2.2. Tonlulaşma-tonsuzlaşma

Van ağzından derlenen iki masalda da tonlulaşma olayı oldukça fazladır. Bu tonlulaşma hem kelime veya hece başlarında, hem de kelime içinde şu seslerde görülmektedir:

ķ / k > ğ / g: *gardaş*, *fagat*, *esgi*, *gazî* (kazıyor), *guvvet*, *galdırî* (kaldırıyor), *gırmızı*, *başga*, *guyrug*, *gucag*, *çöreg*, *geder* (kadar), *garısı* (karısı), *esger* (asker), *goyun*, *goca*, *gurt*, *nusga*, *gal* (kal)...

ÖTT'de patlamalı, tonsuz bir damak ünsüzü (ķ, k) ile biten kelimelere ünlü ile başlayan ekler geldiğinde bu ünsüz sızıcılaşır, tonlu damak sesi ğ'ye dönüşür (soğuĝa, çiçeĝi vs.). Van ağzında ise bu sesin yerini patlayıcı, tonlu damak sesleri (ğ, g) alır: *gög+e geder*, *üreg+inin*, *gemig+e*, *sandığ+i*, *ayağ+ın*, *gulağ+ını*...

Metinlerde bir kelimedede de çift tonsuz sessizlerden sadece ikincisi tonlu-

³⁸ Ahmet Buran, *Keban Baskıl ve Ağın Yöresi Ağızları*, TDK Yay., Ankara, 1997, s. 51.

³⁹ Ahmet Buran, *Anadolu ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri*, TDK Yay., Ankara, 1996, s. 238.

laşmıştır: *bu adamın hakgidir (hakkıdır)*

p > b: Bu değişikliğin görüldüğü örneklerin çoğunda aslî şekiller korunmuştur: *bazarlıh etdiler, gayb ettim, barmagımı (parmağımı), kelbeten (kerpeten, Ar. kelbetan); ceb+indekine.*

t > d⁴⁰: “...Türkiye Türkçesi aydın konuşmasının Lâtin harflerinin alınmasından sonra geliştirmiş olduğu karşılaşan ünsüzler arasındaki tonluluk-tonsuzluk ünsüz uyumuna özellikle tonsuz ünsüzlerden sonra gelen hece başı tonlu (-d-) (ɔ) ünsüzlerini uydurmamakla bölgemiz ağızları diğer Anadolu ağızlarının yanında yer almıştır. Türkiye Türkçesi aydın konuşmasına aykırı düşen bu durum yalnız hece ve ek başlarındaki (ɔ) = (d) ünsüzlerinin korunmasıyla kalmamış bazı hece başı (t) ünsüzlerinin de tonlulara (d) olmasına yol açmıştır.”⁴¹ *Allahdan, daş (taş), hefde (hafta), muhdar, getdi, yetişdi, idda etdiler, atdan, bulutdan, guvvetden, geçdiği zaman, gonusduğu zaman, tamir etdirdi, yapdırdı...*

Ünlülerle karşılaşma sonucu tonlulaşan t sesleri de şunlardır: *tahd+a (taht+a), üsd+i, Ahmed+in...*

Masallarda geçen *tökdüler* kelimesinde, ÖTT’deki kullanımından farklı olarak kelime başındaki tonsuz ses korunmuştur.

ç > c: *agac*

Tonlulaşmanın bu kadar sık olduğu metinlerde tonsuzlaşma sadece bir iki kelimedede görülür: *meşeti (maksadı), tikanina (dükkânına), olmas (olmaz).*

2.1.2.3. Sızıcılışma

Van ağızında kelime veya hece sonundaki patlamalı ünsüzlerin sızıcılışması oldukça sık rastlanan bir durumdur. Sızıcılışmaya uğrayan sesler şunlardır:

ķ > ħ: “Doğu grubu ağızlarının karakteristik ünsüzü”⁴² olan ħ sesinin Van ağızında da bolca örneği bulunmaktadır: *torpaħ, çuħur, saħlanî, baħim, uşaħ, birahaħ, yoħ, saħsi, gısrahaħ, vaħdi, artıħ, yıħat, baħdi, aħşam, çıħarahaħ, sandıħdan...*

ç > ş: *gaş (kaç), üş guruş (üç kuruş), üş defa (üç defa), aşdi (açtı), gaşdi (kaçtı), geçdikden sora (geçtikten sonra), geçdiği zaman, işdi (içti), muradına geçdi (geçti), bir gaş gün (birkaç gün), bu esgi gulişnan (kılıçla)...*

b/p > f: Sadece bir kelimedede görülmüştür: *zaft (zapt) olîr*

⁴⁰ Bk. 1.2. Ünsüz Uyumu

⁴¹ Efrasiyap Gemalmaz, *Erzurum İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler) I*, TDK Yay., Ankara, 1995, s. 169.

⁴² Leyla Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK Yay., Ankara, 1996, s. 56.

Van ağzında diş ünsüzü **s**'nin diş eti ünsüzü **ş**'ye dönüştüğü⁴³ de tespit edilmiştir: *Herkeş (herkes)*

2.1.2.4. Akıcılışma

b > m⁴⁴: “Bir ağız sesi olan **b** ünsüzünün, burun sesi olan **m** ünsüzüne dönüşmesini nazallaşma olarak adlandırmak da mümkündür.”⁴⁵ Ancak genel tasnifin dışına çıkmamak için, konuyu bu başlık altında irdelemek daha doğru olacaktır.

Van ağzındaki bu benzeşme Azeri Türkçesinin bir sonucudur.⁴⁶ “Kelime başında görülen **b->m-** değişmesi iç sesteki **n** ve **ñ** burun akıcıları tesiriyle meydana gelmiştir.”⁴⁷ *men (ben), mən (bana), minmiş (binmiş), mahna (bahane), kimin / kimi (etç. kipi = gibi)*.

2.2. Ünlü düşmesi

Türkçede orta hecenin vurgusuz olması, bu hecedeki ünlünün genişse daralmasına⁴⁸, darsa düşmesine yol açar. Bu kural, Van ağzında, orta hecedeki geniş ünlülerin de düşme eğiliminde olmasıyla farklılık arz eder: *padşah (pa-dişah), idda ediler (iddia), yuhardadılar (yukarıdadırlar), hakgat (hakikat), burdan (buradan), burya, orda, eyce (iyice), sahlaycagını (saklayacağını), mahna (bahane), magra (mağara), çağrî (çağırıyor), hezne (hazine), agzını (ağzını), on ikşer (ikişer), heps edin (hapis), sarayna (sarayına), gayb etdim (kayıp), emr etdi (emir), dekge (dakika)...*

Van ağzında başta ve sonda ses düşmesi çok nadirdir: *şimdise (şimdi ise), vallah (vallahi), ik (iki) altun, Çolu patşah idi (padişahı), elese (öyle ise), sàn (sana), bu at da mən (bu at da bana)*.

2.3. Ünlü türemesi

Masallarda ünlü türemesi pek görülmemektedir: *öbürî atlar, hepisi, izinin*.

2.4. Ünsüz düşmesi

Metinlerde hem kelime, hem de hece sonunda düşen seslerin çoğu akıcı ünsüzlerdir:

⁴³ Recep Toparlı, *Sivas Merkez İlçesi Küllük Köyü Ağız İnceleme-Derleme-Metin*, Atatürk Ü. Edeb. Fak. Türk Dili ve Ed. Böl. Bitirme Tezi, Erzurum, 1976, s. 26.

⁴⁴ Bu ses olayı *süreklileşme* başlığı altında da incelenmiştir: Ahmet Buran, *age (KBAYA)*, s. 53.

⁴⁵ Ahmet B. Ercilasun, *Kars İli Ağzları Ses Bilgisi*, Gazi Ü. Yay., Ankara, 1983, s. 116.; Tahsin Banguoğlu da bu uzaktan benzeşmeyi ‘Genizleşme’ başlığı altında açıklamıştır: Ayrıca bk. Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, Baha Matbaası, İstanbul, 1974, s. 109-111.; Gemalmaz, *age (ÇATMA)*, s. XXXII.

⁴⁶ Ergin, *age (AT)*, s. 98-99.; Gemalmaz, *age (ÇATMA)*, s. XXXII.

⁴⁷ Ercilasun, *age*, s. 116.

⁴⁸ Daralmaya sebep olan unsurlardan biri de yarı ünlü niteliğindeki **y** ünsüzüdür. Bu ünsüz geniş ünlü ile biten kök veya gövdelere gelerek yakınındaki ünlüyü daraltır: *başlıyacagım, diyerek, söylüyemeyi, sallıya sallıya, ne isdiyesen, ağıliya ağıliya, teslim olmıyır, beklıyek...* “**y**” sesinin bu daraltıcı özelliği kelime köklerinde de kendini hissettirir: *yi, diyi gibi*. (Masallarda kapalı **e**'nin tamamına yakını **ê** ile gösterilmiştir: *âbey, dev, dedi, edim, eşidine, neçe, yemine verdi* vs.)

r > Ø: *bi padşah (bir), yuḥardadılar (yukarıdadırlar), çağrî⁴⁹, ḥestelenî...*
y > Ø: *bele (böyle), ele (öyle), üregim (yüreğim), atların üzünü (yüzünü), üz (yüz) çevirdi, güzelmidi (güzel miydi), üklerini, üklediler (yüklerini, yükledile-ri), söle (söyle).*

l > Ø: *içeri ge, dev ge (gel), gaḥdi⁵⁰ (kalktı), yanış (yanlış).*

n > Ø: *sora (sonra), anazam (ananızım).*

t > Ø: *serbes (serbest), ras (rast) gelî.*

h > Ø: *sabbalayın (sabahleyin).*

2.5. Ünsüz türemesi

İncelenen metinde **h**, **y** gibi boğumlanması zayıf olan ünsüzler daha ziyade kelime başında ve ortasında, burun akıcılarından **n** ise kelime sonunda türemektedir.⁵¹

h türemesi: Seslenme edatı, ünlem ve zaman zarfının ön seslerinde görülen bu türeme, yabancı dillerden geçen ‘saat’ kelimesini de vokal ikizleşmesinden kurtararak Türkçeye uygun hâle getirmiştir: *hey yarabbi, heyvah (eyvah), sehet, hindi (etç. amtı→uş imdi=şimdi).*

y türemesi: ÖTT’ne benzer şekilde Van ağzında da ünlü ile biten kelimelere yine ünlüyle başlayan bir ek ulandığında araya bir **y** ünsüzü girmektedir: *agliya, anniyamadi, bekleyin, bekliyacagam, buraya, deyerek, haraya, sallıya...* Diğer türemelerde **y** başta veya ortadadır: *yendirdi (indirdi), deyerken⁵² (derken).*

n türemesi: Eski Türkçedeki vasıta ekinin bir izi olan⁵³ **n** sesi metinlerde yalnız bir kelimedede türemiştir: *kimin⁵⁴ (gibi).*

2.6. Hece kaynaşması

“Hece kaynaşması *y, ğ, n, h g, k, v, f* gibi aşınmaya ve düşmeye elverişli ünsüzlerin yanlarındaki ünlülerle birlikte düşerek kelime içindeki hece sayısını azaltması demektir.”⁵⁵

⁴⁹ Şimdiki zaman ekinin, bir iki istisna dışında, *î* şeklinde kullanılması, **r** sesinin, diğer akıcı sessizlerden daha çok düşmeye uğradığını göstermektedir.

⁵⁰ bk. Sağır, *age*, TDK Yay., Ankara, 1995, s. 106.

⁵¹ Ercilasun, *age*, s. 139.

⁵² Geniş ve gelecek zaman hüviyetindeki eklerin en eski ve umumi şekli -Ur, -ÜR olduğuna göre (bk. Gülensoy, *agm*, s. 281.; A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, 2. bs., (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara, 1995, s. 80.) yukarıdaki kelimedede **y** sesinin türediği söylenebilir.

⁵³ Gabain, *age*, s. 64.

⁵⁴ +n vasıta hâli eki *gibi* edatının anlamını pekiştirmektedir. Bk. Buran, *age (AAİÇE)*, s. 304.; Zeynep Korkmaz, *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, TDK Yay., Ankara, 1994, s. 36.

⁵⁵ Ercilasun, *age*, s. 142.

Masallarda görülen hece kaynaşmaları aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

Sızıcı seslerde: **ğ** ve **y** gibi sızıcı seslerin düşmesi hece kaynaşmalarının birinci sebebidir: *ābey* (ağabeyi), *pekī* (pekiyi). Bilhassa düşmeye meyyal y sesinin yanındaki birinci teklik şahıs çekimi istek ekiyle birlikte oluşturduğu hece kaynaşmaları azımsanmayacak kadar çoktur: *yīm* (yiyeyim), *baħim* (bakayım), *alim*⁵⁶ (alayım), *kitlim* (kilitliyeyim), *götürüm* (götüreyim), *yardım edim* (edeyim)...

Şimdiki zaman ekinde: Bütüncede şimdiki zaman ekinin /-yir/, /-ir/ ve /-i/⁵⁷ gibi değişik biçimbirimleri kullanılmıştır: *diyir*, *olmiyir*, *gonir* (konuyor), *baħirler*, *yürümīdiler*⁵⁸ (yürümüyorlardı), *sahlīlar* (saklıyorlar), *dīler* (diyorlar), *deyi*, *vuri*, *götürī*... Bu ekler Azeri Türkçesindeki *yeri*-⁵⁹ fiiliyle ilgilidir. “-yêr’li şeklin haploloji ile kısalması neticesinde -êr’li şekli ortaya çıkmış görünüyor.”⁶⁰

Tamlama eklerinde: “Doğu Anadolu ağızlarının karakteristik bir hususiyeti olan bu hece kaynaşmasında kaynaşan ünsüz **n**’dir. Ancak bu kaynaşma analogik bir tesirle meydana gelmiştir. Çünkü şahıs zamiri menşeli şahıs ekleri Azeri sahasında, Osmanlı sahasında olduğu gibi değişikliğe uğramamış, çoğunlukla eski şekilleri muhafaza etmiştir... İşte bu şahıs zamiri menşeli ikinci çokluk şahıs ekleri, iyelik eki menşeli olanlarına da tesir etmiş, böylece hece kaynaşmasına sebep olmuştur.”⁶¹ Van ağzında bu ek, hem ikinci çokluk, hem de ikinci teklik şahıs ekinde kaynaşmıştır: *anāz*⁶² ([sizin] ananız), *köyen* ([senin] köyüne).

n ünsüzünün eriyip kaybolması yüzünden meydana gelen hece kaynaşmalarından⁶³ bazıları da ilgi hâl eki ile tamlanmaktadır: *guyun içine* (kuyunun), *Erek daga dogri* (Erek dağına doğru).

m sesinde: *man uşağlarım* (benim çocuklarım), *man-da gocam* (benim de kocam) ifadelerinde ise birinci teklik şahıs zamirine eklenen /+im/ ilgi hali düşmüştür.

l sesinde: Akıcı bir ses olan ön avurt ünsüzü l, ses bakımından birbirine benzeyen iki hece oluşturduğunda kelimedeki benzer hecelerden biri yok ol-

⁵⁶ Selahattin Olcay, *Erzurum Ağızı İnceleme-Derleme-Sözlük*, Atatürk Ü. Yay., Ankara, 1966, s. 55. vd.

⁵⁷ Şimdiki zaman eki, metinde ayırıcı bir harfle gösterilmemiş; bazen uzun i (î) ile bazen de normal i ile gösterilmiştir. *gidīdiler* (Birinci hikâye dördüncü sayfa yedinci paragraf), *oturiler* (Birinci hikâye, altıncı sayfa, onuncu paragraf).

⁵⁸ Bu kelimedeki şimdiki zaman eki aynı zamanda olumsuzluk ekiyle kaynaşmıştır.

⁵⁹ yori->yöri->yeri-

⁶⁰ Buran, *age* (AAİÇE), s. 75.

⁶¹ Ercisun, *age*, s. 144.

⁶² Güney Azerbaycan’da ikinci çokluk şahıs iyelik eki /+z/’dir. Bk. Gemalmaz, *age* (ÇATMA), s. 42

⁶³ Buran, *age* (AAİÇE), s. 75.

maktadır⁶⁴: *kitle-* (*kilitle-*)

Ünlü ile biten bir kelimenin tekrar ünlü ile başlayan bir kelimeyle karşılaşması durumunda da hece yutumu meydana gelmektedir: *ele* (*o ile=öyle*), *bele* (*bu ile=böyle*).

2.7. Göçüşme (yer değiştirme)

Diğer ağzılarda olduğu gibi, burada da telâffuz zorluğunu gidermek amacıyla açıklık derecesi büyük olan ses, küçük olanın önüne geçebilmektedir⁶⁵: *torpağ*, *mehtimi*, *melmeket*, *arvat*, *nahricinin*.

2.8. Ünsüzlerde ikizleşme ve tekleşme

Van ağzında “bazan ilk hecesi ünlüyle sonuçlanan iki heceli kelimelerin veya daha çok heceli kelimelerin ilk iki hecesinin ilki ünlüyle sonuçlanan kelimelerin ikinci hecelerinin başındaki bazı ünsüzlerin ilk hecelerinin sonunda da türediği veya tekrarlandığı görülür. Türkiye Türkçesi aydın konuşmasındaki bazan duyuş veya obartma vurgularıyla ortaya çıkan bu olay”⁶⁶ incelenen masallarda de tespit edilmiştir: *heppisi*, *sabbah*, *yeddi*, *degge*⁶⁷, *amma*..

Ayrıca çokluk ve değişik işlevlerde kullanılan bağlama hali ile ayrılma hali eklerinin ilk ünsüzü **n**'nin benzeşme sonucu ikizleştiği birçok örnek vardır: *bunnar*, *üzünnen* (*üzünden*), *gorhusunnan*, *gocasinnan*, *seninnen*, *birbillerine*; *magrullandi*⁶⁸...

Tekleşme ise, Arapçadan alınan kelimelerin şeddeli ünsüzlerinin tek olarak kullanıldığı şu kelimelerde görülmüştür: *evelki* (*evvelki*), *tikanina* (*dükkanına*), *guvatli* (*kuvvetli*).

2.9. İncelme-kalınlaşma

Masallarda bazı kelimeler, kalın ünlülerinden biri veya ikisi incelenilerek kullanılmıştır: *gılıç* (*kılıç*), *hefde* (*hafta*), *ayni* (*aynı*), *helat* (*halat*), *teref* (*taraf*), *geder* (*kadar*); *geyri* (*gayrı*), *rehet* (*rahat*), *sehet* (*saat*), *tendir* (*tandır*), *meşset* (*maksat*), *dekge* (*dakika*). İnceden kalına geçme ise son derece azdır: *degirman* (*değirmen*), *haman* (*hemen*), *hızmatkar* (*hizmetkâr*).

⁶⁴ *hekâ* (*hikâyet*), *hansi* (*hangisi*) kelimelerinde görülen Azeri etkisi, *meşlesine* (*mahallesine*) kelimesindeki hece kaynaşmasında da mevcuttur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Ercilasun, *age*, s. 143.

⁶⁵ Türkçe yükselen heceyi tercih ettiği için bir kelimedede de ünlü ile ünsüz yer değiştirmiştir: *yuhu* (*uyku*)

⁶⁶ Gemalmaz, *age*., 216.s.

⁶⁷ Orta hece ünlüsünün düşmesi sonucu ikizleşme olmuştur. Hece düşmesiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Lan-ya Tseng, *Türkiye Türkçesinde Orta Hece Düşmesi*, TDK Yay., Ankara, 2002.

⁶⁸ Bu kelimedede ikizleşme titreşim ses **r**'nin yanak sesi **l**'ye tam benzeşmesiyle oluşmuştur.

2.10. Derilme

Masallarda bir kelimedede, karşılaşılan iki ünlüden zayıf ve dar olan **i** sesi, **y**'ye dönüşmüştür: *aylesi (alesi), neyse (ne ise), baciymişler (bacı imişler)*.

SONUÇ

İncelenen masallar aracılığıyla Van ağzının genel ses özelliklerini şöylece özetlemek mümkündür:

1. Büyük ünlü uyumuna % 69 oranında uyulmuştur. Bazı yapım ve çekim eklerinin tek şekilden oluşması, Arapça ve Farsçanın etkisi, ünlü-ünsüz benzeşmesi gibi sebeplerle uyum dışı kalan kelimeler % 31'lik bir orana tekabül etmektedir. Ölçünlü (standart) Türkiye Türkçesinde büyük ünlü uyumuna girmeyen “-yor” ve “-leyin” ekleri Van ağzında uyuma girmiştir.

2. 1439 kelimenin % 65'inde küçük ünlü uyumu korunmuştur. Ancak Van ağzında düz ünlülü ekler olarak kullanılan tamlanan ve yükleme hali, sıfat-fiil eki, şimdiki zaman eki ile öğrenilen ve görülen geçmiş zaman ekinin üçüncü teklik ve çokluk şahıs çekimleri dudak uyumu dışındadır.

‘y’ sesinin etkisiyle daralan birinci teklik şahıs istek eki ile düz ünlülü olan bazı yapım ekleri de uyumu bozan yapılarıdır.

Kaynak şahısların standart Türkiye Türkçesine özenerek bazı kelimeleri dudak uyumuna uydurdukları da görülmektedir.

3. Bütüncede tonlu seslerin birbiriyle uyumu, tonsuz seslere göre daha yaygındır.

4. Titreşimli “**d**” sesiyle başlayan ekler, titreşimsiz seslerle biten kelimelere ulansa dahi değişmemektedir.

5. Ünlü-ünsüz uyumu sağlamdır.

6. Kalınlık-incelik açısından hem ilerleyici hem de gerileyici ünlü benzeşmeleri vardır. Bu benzeşme büyük ünlü uyumuna giren kelimelerin sayısını artırmıştır.

7. *m, b* ünsüzleri ilerleyici, *f* ünsüzü de gerileyici benzeşmeyle yakınlarındaki ünlüleri yuvarlaklaştırmışlardır.

8. “**y**” sesinin yanındaki ünlüyü daraltıcı özelliği masallarda da hissedilmiştir.

9. Masallardaki ünsüz benzeşmeleri,

a. $l > n$, $d > n$, sesleri arasında genizlileşme

b. $k / k > ğ / g$, $p > b$, $t > d$, $ç > c$ arasında tonlulaşma

- c. $k > h$, $\ç > \ş$, $b/p > f$ arasında sızıcılaşma
- d. $b > m$ arasında da akıcılaşma şeklindedir.
10. Vurgusuz orta hecedeki dar ve geniş ünlüler düşme eğilimi gösterir.
11. Ünlü türemesi pek görülmez.
12. Kelime ve hece sonunda düşen seslerin çoğu akıcı ünsüzler (r , y , l , n) dir. t ile h seslerinin de düştüğü olur.
13. h , y gibi boğumlanması zayıf ünsüzler daha ziyade kelime başında ve ortasında, burun akıcılarından n ise kelime sonunda türemektedir.
14. Bütüncede hece kaynaşmasına sebep olan sesler y , n , $ğ$, l ve m 'dir. Karşılaşan iki ünlünün de hece kaynaştırdığı söylenebilir.
15. Sadece bir iki kelimedede yer değiştirmeye rastlanmıştır.
16. Vurgu, ses benzeşmesi veya düşmesi ile ortaya çıkan ünsüzlerdeki ikizleşme, en fazla çokluk eki, bağlama ve ayrılma hâli ekinin ilk ünsüzü n 'de görülür.
17. Ünsüzü tekleşen kelime sayısı üçtür.
18. Kalın ünlülerden bazıları incelenilerek kullanılmıştır. İnce sıradan kalına geçiş çok daha azdır.
19. Karşılaşan iki ünlüden zayıf ve dar olan i sesinin y 'ye dönüştüğü kelime sayısı da oldukça sınırlıdır.
20. Van ağzında genel olarak Azeri Türkçesinin etkileri görülmektedir.

Kaynakça

- Adalı, Oya; *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*, 2. bs, Papatya Yay., İstanbul, 2004.
- Aydın, Mehmet; *Aybastı Ağzı (İnceleme-Metin-Sözlük)*, TDK Yay., Ankara, 2002.
- Bilgegil, M. Kaya; *Türkçe Dilbilgisi*, 3. bs, Dergâh Yay., İstanbul, 1984.
- Bozkurt, Fuat; *Türkiye Türkçesi Türkçe Öğretiminde Yeni Bir Yöntem*, Kapı Yay., İstanbul, 2004.
- Börekçi, Muhsine; *Risâle-i Tevhîd (İnceleme-Metin-Dizin)*, Akçağ Yay., Ankara, 2003.
- Brendemoen, Bernt; “Trabzon Ağızlarındaki Ünlü Uyumu ve Yöntemsel Açından Düşündürdükleri”, *Türkçe'nin Ağızları Çalıştay Bildirileri*, Haz. A. Sumru Özsoy-Eser E. Taylan, Boğaziçi Ü. Yay., İstanbul, 2000, s. 35-46.
- Buran, Ahmet; *Anadolu ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri*, TDK Yay., Ankara, 1996.
- _____ ; *Keban Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları*, TDK Yay., Ankara, 1997.
- Caferoğlu, Ahmet; *Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler Van, Bitlis, Muş, Karaköse, Eskişehir, Bolu ve Zonguldak İlleri Ağızları*, TDK Yay., Ankara, 1995.
- Demircan, Ömer; *Türkçenin Ses Dizimi*, DER Yay., İstanbul, 2001.
- Deny, Jean; *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları (Türkiye Türkçesi)*, (Çev. Oytun Şahin), TDK Yay., Ankara, 1995.
- Develi, Hayati; *Evlîya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar*, TDK Yay., Ankara, 1995.
- Eker, Süer; *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yay., Ankara, 2002.
- Ercilasun, Ahmet B.; *Kars İli Ağızları Ses Bilgisi*, Gazi Ü. Yay., Ankara, 1983.
- _____ ; “Ağız Araştırmalarında Kullanılacak Transkripsiyon İşaretleri”, *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni*, Ankara, 1999, s. 43-48.
- Eren, Hasan; *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 2. bs, Ankara, 1999.
- Eren, M. Emin; *Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları*, TDK Yay., Ankara, 1997.
- Ergin, Muharrem; *Azeri Türkçesi*, 2. bs, Ebru Yay., İstanbul, 1981.
- _____ ; *Türk Dil Bilgisi*, 14. bs, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1986.
- Erten, Münir; *Diyarbakır Ağzı İnceleme Metinler Sözlük*, TDK Yay., Ankara, 1994.
- Gabain, A. Von; *Eski Türkçenin Grameri*, 2. bs., (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara, 1995.
- Gemalmaz, Efrasiyap; *Çağdaş Azeri Türkçesi Metinleri Antolojisi*, Atatürk Ü. FEF Yay., Erzurum, 1986.
- _____ ; *Erzurum İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler) I*, TDK Yay., Ankara, 1995.
- _____ ; *Türkçede İsim Tamlamalarının Derin Yapısı*, Atatürk Ü. Türkiyat Araş. Ens. Dergisi, Sayı 4'den ayrı basım, Erzurum, 1996.
- Gencan, Tahir Nejat; *Dilbilgisi*, Ayraç Yay., Ankara, 2001.

- Gülensoy, Tuncer; *Anadolu ve Rumeli Ağızları Bibliyografyası (Anadolu-Kıbrıs-Suriye-İrak-Bulgaristan-Yunanistan-Yugoslavya ve Romanya Türk Ağızları)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1981.
- _____ ; “Anadolu ağızlarında Şimdiki Zaman Eki”, *Türk Kültürü Araştırmaları (İbrahim Kafesoğlu Armağanı)*, Ankara, 1985, s. 281-295.
- _____ ; *Kütahya ve Yöresi Ağızları (İnceleme, Metinler, Sözlük)*, TDK Yay., Ankara, 1988.
- Gülensoy, Tuncer- Ahmet Buran; *Elazığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler 1*, TDK Yay., Ankara, 1994.
- Gülensoy, Tuncer-Ercan Alkaya; *Türkiye Türkçesi Ağızları Bibliyografyası*, 2. bs., Akçağ Yay., Ankara, 2003.
- Gülsevin, Gürer; *Uşak İli Ağızları (Dil Özellikleri-Metinler-Sözlük)*, TDK Yay., Ankara, 2002.
- İmer, Kâmile; “Türkçe’nin Ağızlarının Sınıflandırılmasında Temel Alınan Ölçütler”, *Türkçe’nin Ağızları Çalıştay Bildirileri*, Haz. A. Sumru Özsoy-Eser E. Taylan, Boğaziçi Ü. Yay., İstanbul, 2000, s. 5-16.
- Kalay, Emin; *Edirne İli Ağızları İnceleme-Metin*, TDK Yay., Ankara, 1998.
- Karahan, Leyla; *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK Yay., Ankara, 1996.
- Koç, Nurettin; *Yeni Dilbilgisi*, İnkılâp Yay., 3. bs, İstanbul, 1996.
- Korkmaz, Zeynep; *Nevşehir ve Yöresi Ağızları I. Cilt Ses Bilgisi*, 2. bs, Ankara Ü. DTCF Yay., Ankara, 1977.
- _____ ; “Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı İle İlişkisi Sorunu”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1971*, TDK Yay., Ankara, 1989, s. 21-32.
- _____ ; *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, TDK Yay., Ankara, 1994.
- Nişanyan, Sevan; *Elifin Öküzü Ya Da Sürprizler Kitabı*, 4. bs, Adam Yay., İstanbul, 2004.
- Olçay, Selahattin; *Erzurum Ağızları İnceleme-Derleme-Sözlük*, Atatürk Ü. Yay., Ankara, 1966.
- Özsoy, A. Sumru; *Türkçe’nin Yapısı-I Sesbilim*, Boğaziçi Ü. Yay., İstanbul, 2004.
- Sağır, Mukim; *Erzincan ve Yöresi Ağızları İnceleme-Metin-Sözlük*, TDK Yay., Ankara, 1995.
- Sakaoğlu, Saim; *Masal Araştırmaları*, Akçağ Yay., Ankara, 1999.
- _____ ; *Gümüşhane ve Bayburt Masalları*, Akçağ Yay., Ankara, 2002.
- Schönig, Claus; “Turkish Features of Common Turkic Interest”, *Türkçe’nin Ağızları Çalıştay Bildirileri*, Haz. Özsoy, A. Sumru-Eser E. Taylan, Boğaziçi Ü. Yay., İstanbul, 2000, s. 87-91.
- Tekin, Talat; “Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine”, *Makaleler 1*, (Yayıma haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir), Ankara, 2003, s. 131-138.
- Tietze, Andreas; *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Cilt 1 A-E, Simurg Yay., İstanbul-Wien, 2002.

- Topaloğlu, Ahmet; *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ötüken Yay., İstanbul, 1989.
- Toparlı, Recep; *Sivas Merkez İlçesi Küllük Köyü Ağzı İnceleme-Derleme-Metin*, Atatürk Ü. Edeb. Fak. Türk Dili ve Ed. Böl. Bitirme Tezi, Erzurum, 1976.
- Tseng, Lan-ya; *Türkiye Türkçesinde Orta Hece Düşmesi*, TDK Yay., Ankara, 2002.
- Türk, Vahit; “*Türkçede Şimdiki Zaman Kavramı, Çekimleri ve Ekleri*”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1996, TDK Yay., Ankara, 1999, s. 291-340.
- Türkçe Sözlük*, 10. bs., TDK Yay, Ankara, 2005.
- Urfalı Kemal Edip, *Urfa Ağzı*, 2. bs, TDK Yay., Ankara, 1991.
- Üstüner, Ahad; *Anadolu ağızlarında Sıfat-fül Ekleri*, TDK Yay., Ankara, 2000.
- Vardar, Berke (yönetiminde); *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. bs, abc Yay., İstanbul, 1998.
- Zülfikar, Hamza; “Van Gölü Çevresi Ağızlarının Özellikleri”, *Ömer Asım Aksoy Armağanı*, 1978, s. 297-317.